

Zofia Sokół (Rzeszów)

Biblioteki i czytelnictwo żydowskie w Białymstoku

Powstawanie żydowskich bibliotek publicznych sięga końca XIX wieku i wiąże się z rozwojem żydowskiego piśmiennictwa, a także z rozbudzeniem świadomości politycznej żydowskich mas robotniczych. Rozwój ich był tak intensywny, że już przed rewolucją 1905—7 roku zachodziła potrzeba utworzenia centralnego kierownictwa bibliotek, które z powodów politycznych i braku przychylnego przyjęcia przez ówczesne władze administracyjne nie doszły do skutku¹. Znaczny rozwój bibliotek żydowskich przypada na okres międzywojenny: w 1929 roku w całej Polsce 662 placówki liczyły już ponad 770 tys. woluminów². Od samego początku istnienia Polski niepodległej zachodziła potrzeba utworzenia centralnego kierownictwa tym ruchem, ustalenia ogólnych, zunifikowanych zasad techniki bibliotecznej, jak również polityki gromadzenia i udostępniania zbiorów. Już w 1922 roku powstała Centralna Żydowska Organizacja Szkolna, której początkowo podlegały biblioteki, a w 1927 roku powołano do życia Centralę Biblioteczną przy stowarzyszeniu „Kultur-Liga”, która położyła duże zasługi w dziedzinie rozwoju bibliotek żydowskich w Polsce³.

Żydowskie bibliotekarstwo nie miało jednak łatwej drogi rozwojowej i najczęściej zdane było na własne siły. W 1934 roku Herman Kruk — wybitny żydowski bibliotekarz, żalił się na brak zainteresowania tą dziedziną państwa: „biblioteka, tak jak szkoła może tylko wówczas istnieć, gdy opiekuje się nią państwo, władza komunalna, gminy wyznaniowe itp. Dla państwa — żydowskie biblioteki nie istnieją (istnieją one tylko dla GUS ...). Żydowskie gminy wyznaniowe mają w chwili obecnej skład wysoce reakcyjny i klerykalny. Dla nich popieranie biblioteki żydowskiej jest czynem „najtrefniejszym”, ponieważ (...) książka o literackiej wartości (...) odrywa młodzież od talmudu, od Zoharu (Kabały). Nic dziwnego, że biblioteka żydowska jest wciąż zdana na łaskę losu. Materialnie żadnej pomocy, moralnie — znikąd poparcia (...), żyje przeto biblioteka żydowska jakby cudem. Utrzymuje ją jedno tylko — siła mas, która do niej się garnie i dla których jest niezbędna”⁴.

Bibliotekarstwo i czytelnictwo żydowskie, podobnie jak i innych

mniejszości narodowościowych w Polsce, jest słabo opracowane i nawet w obu podstawowych wydawnictwach fachowych, jakimi są *Encyklopedia wiedzy o książce* i *Encyklopedia współczesnego bibliotekarstwa polskiego* brakuje haseł dotyczących omawianego zagadnienia. Jest to o tyle zastanawiające, że w okresie dwudziestolecia międzywojennego nie było powiatowego miasta w Polsce, w którym nie funkcjonowałyby przynajmniej jedna biblioteka żydowska — gminy lub organizacji społecznych, w większych skupiskach ludności żydowskiej — nawet kilka.

Jedną z największych bibliotek była Biblioteka Prywatna im. Szołema Ałejchema w Białymstoku, która w chwili zagłady liczyła ponad 65 tysięcy woluminów⁵. Należy tu zwrócić uwagę na jeszcze jeden ważny szczegół: placówka ta przez kilka lat pełniła funkcję miejskiej biblioteki publicznej i była finansowana przez władze samorządowe. Z tego okresu zachowały się w Archiwum Państwowym w Białymstoku drukowane sprawozdania statystyczne z jej działalności za lata 1920—1934 jak również za rok 1935 informacje publikowane na łamach prasy lokalnej⁶. Z późniejszego okresu brak informacji o jej działalności, chociaż Biblioteka ta funkcjonowała aż do powstania w getcie białostockim w sierpniu 1943 roku.

W monografiach miasta Białegostoku brak jest jakiegokolwiek informacji o jej istnieniu, chociaż wymieniona jest działalność tworzącej się dopiero Miejskiej Biblioteki Publicznej⁷. W pracy niniejszej wykorzystane zostały materiały archiwalne, informacje o działalności tej biblioteki zawarte w prasie lokalnej, jak również wywiady i wspomnienia przeprowadzone w latach 1965—1966 z jedyną żyjącą wówczas pracownicą tej Biblioteki — Marią Tryburską oraz czytelnikami korzystającymi ze zbiorów i usług bibliotecznych: Bertą Szweykowską, Alicją Milewską, Barbarą Słobodzianek, Klarą Sawicką, a także z dr Michałem Ambrosem — ówczesnym pracownikiem Biblioteki Miejskiej i redaktorem Ryszardem Krašką.

1. Powstanie Biblioteki im. Szołema Ałejchema.

Dzieje tej Biblioteki podzielić można na cztery okresy: pierwszy obejmujący lata 1915—1918, okres okupacji niemieckiej, podczas którego tworzyły się podstawy organizacyjne tej placówki; drugi w latach 1919—1932 okres największego jej rozkwitu, gdy funkcjonowała jako miejska biblioteka publiczna; trzeci — 1932—1939; i ostatni — okres drugiej wojny światowej i zagłady tej placówki kulturalnej.

Początkami swymi sięga ona przełomu lat 1915/16, gdy powstały patriotyczne organizacje młodzieżowe: Związek Młodzieży Żydowskiej i Związek Młodzieży Polskiej „Nad Poziomy”. Celem tych organizacji było kształtowanie świadomości narodowej, głównie polskiej, stanowiącej przy-

gotowanie do życia w niepodległej Polsce. Działalność obu tych organizacji ograniczyła się w zasadzie do zbierania książek i tworzenia własnych bibliotek, drogą składek i kwest ulicznych. Związek Młodzieży Żydowskiej zebrał znaczną sumę pieniędzy, za którą zakupił książki. Zebrano również sporo książek przeważnie beletrystycznych, które włączono do księgozbioru. Wśród darów znalazło się dużo wartościowych kolekcji, jak na przykład dar Natana Głogowskiego, który zaofiarował nowo powstałej bibliotece swój prywatny księgozbiór złożony z 800 tomów dzieł naukowych dotyczących wychodźstwa żydowskiego w Europie i historii Żydów w Polsce, w różnych językach⁸.

W 1918 roku, gdy stan księgozbioru przekroczył 1000 woluminów, rozpoczęto wypożyczanie książek do domu, za minimalną opłatą, a dochód ten przeznaczono na zakup nowości wydawniczych. Akcja zbiórki książek i pieniędzy rozwijała się nadal pomyślnie i w kilka miesięcy później, gdy organizacja dysponowała już półtoratysięcznym księgozbiorem, zmuszona została do wyboru zarządu biblioteki — Rady Bibliotecznej i zatrudnienia etatowego bibliotekarza.

Po odzyskaniu niepodległości w 1919 roku biblioteka przeszła na własność miasta i od tego czasu zaczął się okres jej rozkwitu. Pełniła ona w tym czasie funkcję miejskiej biblioteki publicznej w środowisku zróżnicowanym pod względem składu narodowościowego mieszkańców. Według spisu powszechnego przeprowadzonego w październiku 1921 roku Białystok liczył 76.792 mieszkańców, w tym narodowości żydowskiej było 37.186, polskiej — 35.832, niemieckiej — 1529, białoruskiej 639 i 1616 innych⁹. Samorząd miejski ofiarował na jej potrzeby kilkupokojowy lokal przy ulicy Sienkiewicza nr 36, jak również znaczne dotacje na zakup książek polskich¹⁰. Uroczyste otwarcie biblioteki, jako miejskiej placówki publicznej, nastąpiło w dniu 13 maja 1919 roku, połączone z nadaniem jej imienia zmarłego w 1916 roku wybitnego żydowskiego pisarza Szolema Alejchema¹¹. W chwili otwarcia Miejska Biblioteka Publiczna im. Szolema Alejchema liczyła już ponad 4 000 tomów, była największą biblioteką w województwie białostockim¹².

Lata 1920—1925 — to okres najbardziej intensywnego rozwoju tej biblioteki. Subwencja samorządowa oraz subsydium gminy żydowskiej, a także dary od towarzystwa „Pomocy Kulturalnej dla Białegostoku” w Ameryce, sprzyjały rozwojowi placówki, która służyła obu narodowościom — polskiej i żydowskiej. Na początku 1924 roku Zarząd Biblioteki Żydowskiej im. Szolema Alejchema przeznaczył miliard marek polskich na zakup książek polskich. „Fakt ten świadczy wymownie o tendencjach obecnego zarządu Biblioteki, który dąży do rozszerzenia czytelnictwa polskiego. O negdaj wyjechał do Warszawy specjalny wysłannik dla dokonania wyboru dzieł beletrystyki polskiej i przewiezienia ich do Białegostoku” — dono-

sił „Dziennik Białostocki” z dnia 2 lutego 1924 roku. Dział książek polskich założony jeszcze w 1921 roku wzbogacał się z każdym rokiem nie tylko o książki beletrystyczne, ale także popularnonaukowe i naukowe, a przede wszystkim słowniki, podręczniki do nauki języka polskiego, różnego rodzaju informatory itp. W tym czasie ludność żydowska przystąpiła do nauki języka polskiego i utworzenie takiego działu podyktowane było koniecznością i potrzebą chwili. Obok tego szybko wzrastał i wzbogacał się dział książek żydowskich i hebrajskich, a także w innych językach: angielskim, niemieckim, francuskim, esperanto. W latach 1920—1927 przyjeżdżono i włączono do zbiorów kilkanaście różnych bibliotek towarzystw i organizacji społecznych, jak na przykład Związku Subiektów Żydowskich, Towarzystwa Tarbut, Towarzystwa Oświaty wśród Żydów, Związku Młodzieży Polskiej, a także kilka księgozbiorów bibliotek szkolnych, wreszcie bibliotek prywatnych, jak np. Ryflinda — prezesa Rady Bibliotecznej, czy też Józefa Charanowicza i innych¹³. Rocznie przybywało 1600—2600 tomów i w 1927 roku księgozbiór wynosił już 28. 869 woluminów w 8 językach¹⁴. Korzystało z niej w wymienionym roku 1456 czytelników, którzy wypożyczyli ponad 86 tysięcy woluminów. Prasa lokalna wiele razy podkreślała, że „być abonentem biblioteki im. Szolem Ałejchema może każdy obywatel naszego miasta” bez różnicy wyznania, języka i narodowości i „że ta placówka o tak doniosłym oświatowym znaczeniu zasługuje na wszechstronne poparcie”¹⁵. Tymczasem już od 1926 roku zarząd Białegostoku przestał subwencjonować tę placówkę i gdy „kilka razy zwracała się Biblioteka do Magistratu z prośbą o subsydyum — każdy raz Magistrat prośbę tę odrzucił” — donosił „Prozektor” z marca 1927 roku, stając w obronie tej placówki, która „prosiła nie wiele: tylko o pokrycie przez Magistrat deficytu biblioteki”, lecz i tego odmówiono. „Sprawa subsydyum tej kulturalnej placówki powinna się znaleźć na plenum Rady Miejskiej i nie wątpimy, iż nasi ojcowie miasta rozumieją wreszcie konieczność poparcia biblioteki i uchwalą subsydyum dla niej — choćby na pokrycie deficytu. Będzie to egzaminem kulturalnym dla naszych ojców miasta” prognozował „Prozektor”. Ale widocznie egzamin ten nie wypadł pomyślnie, gdyż mimo całej kampanii prasy lokalnej, która wyraźnie podkreślała, że „lwią część abonentów stanowią chrześcijanie”, że jest to „największa placówka kulturalna nie tylko na terenie miasta, ale całego województwa”, nie pomogło, zarząd miasta pozostał obojętny na jej losy¹⁶. Od 1932 roku cofnął wszelkie dotacje na zakup książek, jak również już od 1927 roku pozbawił ją nazwy i przywileju Miejskiej Biblioteki Publicznej, mimo wielokrotnego poruszania tej sprawy na łamach prasy lokalnej. Możliwe, że na tę decyzję wpłynął fakt istnienia drugiej tego rodzaju placówki, Miejskiej Biblioteki, która od 1929 roku nabrała rozpędu rozwojowego pod kierunkiem nowego kierownika — nauczyciela Filipa Echeńskiego, działa-

cza społecznego znanego z energii i pomysłów, członka Komisji Kultury i Oświaty Rady Miejskiej¹⁷. Utrzymanie dwóch dużych bibliotek przestało być możliwością finansową zarządu miasta, a także nie bez znaczenia były pojawiające się w tym czasie wystąpienia antysemickie. Nie pomogła zorganizowana akcja prasy polskiej i żydowskiej, która dużo pisała o zasługach, roli i znaczeniu tej placówki dla rozwoju kulturalnego miasta. Samorząd do 1939 roku nie cofnął swojej decyzji. Od tego czasu Biblioteka musiała się ograniczyć do subwencji z Gminy Żydowskiej, zresztą ciągle okrawanych, niesystematycznej pomocy finansowej ze Stanów Zjednoczonych, wreszcie kwesty ulicznej i opłat za usługi biblioteczne.

2. Księgozbiór.

Skład księgozbioru Biblioteki Żydowskiej był złożony, a jego struktura w różny sposób kształtowała się w poszczególnych okresach rozwojowych. W pierwszych pięciu latach istnienia (1915—1920) księgozbiór składał się wyłącznie z literatury żydowskiej, hebrajskiej, niemieckiej. Przeważała literatura piękna i popularnonaukowa. W 1920 roku rozpoczęto gromadzenie literatury w języku angielskim, a w następnym roku także piśmiennictwa polskiego — beletrystycznego i naukowego. W latach następnych wyodrębniono także działy w językach: francuskim, rosyjskim i esperanto.

Kształtowanie się księgozbioru w latach 1925—1935, jego skład i dane liczbowe obrazuje tabela nr 1.

Tab. 1. Księgozbiór Biblioteki Żydowskiej im. Szolem Ałejchem

Rok	Tomów ogól.	liczba tmów na 31.XII każdego roku wg grup językowych						
		żyd. hebr.	rosyj.	pol.	niem.	angiel.	franc.	esper.
1925	24161							
1926	26604							
1927	28869	11915	9686	4918	1954	162	146	59
1928	30520	12504	9686	6016	1953	162	146	59
1929	32406	13285	9804	6978	1969	166	145	59
1930	34184	14055	9910	7820	2013	168	154	64
1931	35909	14689	10049	8686	2043	173	205	64
1932	37584	15128	10138	9641	2092	289	323	64
1933	39608	15562	10243	10908	2250	324	257	64
1934	41834	16299	10462	12292	2290	327	260	64
1935	44465	16705	10462	14340	2300	330	264	64

Źródła: Dane na podstawie *Wiadomości statystyczne m. Białegostoku za lata 1921—1928*, Białystok 1929, s. 104. tab. 171—172, *Wiadomości statystyczne m. Białegostoku za lata 1929—1934*, Białystok 1935, tab. 195—199 uzupełnione danymi publikowanymi w prasie lokalnej.

W latach 1925—1926 statystyka biblioteczna wykazała tylko globalne liczby księgozbioru, bez rozbitcia na poszczególne działy językowe. Tabela nr 1 wykazuje roczne przyrosty zbiorów w poszczególnych grupach językowych. Początkowo dominują książki hebrajskie i żydowskie, co jest oczywiste, zważywszy dla jakiego czytelnika bibliotekę tę tworzono. Od 1930 r. wyraźnie zmniejsza się liczba wpływających tytułów w innych językach na rzecz piśmiennictwa w języku polskim.

Od 1926 roku, od chwili powiększenia lokalu bibliotecznego, nastąpiło utworzenie dwóch czytelni — czasopism i naukowej, wprowadzono też nowy układ księgozbioru. Dzielił się on na jedenaście następujących działów: I — Beletrystyka w pięciu językach; II — Krytyka i publicystyka; III — Sztuka; IV — Czasopisma; V — Historia; VI — Estetyka; VII — Filozofia; VIII — Socjologia; IX — Zagadnienia narodowościowe; X — Filologia; XI — Różne.

Skład zbiorów z podziałem na grupy językowe obrazuje tabela nr 2:

Tab. 2. Procentowy skład księgozbioru Biblioteki Żydowskiej im. Szolema Alejchema w latach 1927—1935.

Rok	ogół. wolum.	Przybyło wolum.	Skład księgozbioru w % na 31.XII. każdego roku wg grup językowych						
			żyd. %	rosyj.	pol.	niem.	angiel.	franc.	esper. %
1927	28869	2265	41,2	33,5	17,4	6,7	0,5	0,5	0,2
1928	30526	1657	40,9	31,9	19,5	6,5	0,5	0,5	0,2
1929	32406	1980	40,6	30,2	21,8	6,2	0,5	0,5	0,2
1930	34184	1778	41,1	28,9	23,0	6,2	0,5	0,5	0,2
1931	35909	1725	40,9	28,2	24,2	5,6	0,5	0,5	0,2
1932	37584	1675	40,4	26,9	25,8	5,5	0,5	0,5	0,2
1933	39608	2024	40,0	25,8	27,5	5,5	0,5	0,5	0,2
1934	41934	1226	38,5	25,6	29,3	5,4	0,5	0,5	0,2
1935	44465	2661	37,8	23,6	32,3	5,1	0,5	0,5	0,2

Źródła: *Wiadomości statystyczne m. Białegostoku za lata 1921—1928*, s. 104, *Wiadomości statystyczne m. Białegostoku za lata 1929—1934*, s. 104, tab. 195—199.

Dane statystyczne dotyczące księgozbioru Biblioteki Żydowskiej obejmują dziesięcioletni okres lat 1925—1935 i nie są pełne. W okresie, gdy placówka ta pełniła funkcję biblioteki publicznej, największy przyrost księgozbioru był w grupie książek w języku polskim, która pozostała na drugim miejscu po piśmiennictwie w języku żydowskim i hebrajskim. Około 1937 roku obie grupy wyrównały się, chociaż zakupowano w skali rocznej najwięcej książek polskich. Wzrost liczby książek polskich, przy równoczesnym kurczeniu się wpływów z innych działów językowych, wią-

zał się z jednej strony z wymaganiami magistratu, który udzielał subwencji tylko na zakup książek polskich, z drugiej strony z zapotrzebowaniem czytelników. Zainteresowanie językiem, kulturą, literaturą, historią i etnografią polską było bardzo duże w społeczeństwie żydowskim i zapotrzebowanie na ten rodzaj piśmiennictwa wzrastał z każdym rokiem.

Do 1926 roku do biblioteki wpływała przeważnie beletrystyka, a istniejąca w zbiorach bibliotecznych piśmiennictwo naukowe i popularnonaukowe pochodziło z darów. Od czasu reorganizacji tej placówki w 1926 roku zaczęto także kupować literaturę naukową, głównie z zakresu historii, nauk ekonomicznych, prawniczych, filozofii i socjologii itp., co wpłynęło na potrzebę utworzenia katalogu rzeczowego, czytelni naukowej i utworzenia księgozbioru podręcznego. Niemniej do 1939 roku główny trzon biblioteczny stanowiła literatura piękna.

Biblioteka Żydowska oprócz książek gromadziła także dokumenty archiwalne dotyczące dziejów Żydów w Europie, ich osadnictwa w Polsce, od XVI do XVIII wieku, a także w 1935 roku otrzymała cenne archiwum z czasów wojny 1915—1918¹⁸.

Organizacja wewnętrzna i technika wypożyczania, dzięki pomysłowości prezesa Rady Bibliotecznej Ryflinda była wzorowa, gdyż wprowadzono system kartotek krzyżowych i można było łatwo i szybko skontrolować gdzie i u kogo jest dana książka.

W bibliotece tej wprowadzono katalog kartkowy — alfabetyczny i rzeczowy — systematyczny dziesiętny na wzór amerykański, co było nowością w Białymstoku. Czytelnicy niejednokrotnie podkreślali funkcjonalność tego katalogu domagając się, aby Miejska Biblioteka Publiczna pod tym względem wzorowała się na Bibliotece Żydowskiej¹⁹. Wieloletnim kierownikiem tej placówki był Ch. Lewiński — prawdopodobnie do 1939 roku, a obok niego zatrudnionych w niej było jeszcze pięć osób.

3. Czytelnictwo.

Czytelnictwo tej biblioteki było tak samo zróżnicowane, jak społeczeństwo Białegostoku. Dane o ruchu czytelnicznym nie są kompletne i dotyczą lat 1920—1934, z następnych zaś lat pochodzą już tylko ze wspomnień i relacji czytelników. Na tej podstawie można stwierdzić, że Biblioteka Żydowska cieszyła się dużym zainteresowaniem mieszkańców Białegostoku i statystyka z lat 1925—1934 notuje od 48 do 74 wypożyczeń na 1 czytelnika. Ruch czytelniczny i liczby wypożyczeń przedstawia tabela nr 3:

Z danych tabeli 3 wynika, że liczba czytelników wzrastała w miarę wzrostu księgozbioru i ulegała niewielkim zahamowaniom, gdy przypadek był nieznaczny. Pewnemu zahamowaniu uległo czytelnictwo w latach 1929, 1930 i 1932. Niewątpliwie odbił się tutaj kryzys gospodarczy, który szcze-

Tab. 3. Ruch czytelniczy w Bibliotece Żydowskiej im. Szołema Alejchema

Rok	Tomów ogółem	Czytelników ogółem	Wypożyczeń ogółem	Wypożyczeń na 1 czyt.
1919	1500	275	1547	5,6
1920			25918	—
1921	4000		33854	—
1922			39963	—
1923			41054	—
1924	22126		56555	—
1925	24161	1634	78744	48
1926	28664	1456	90148	68
1927	28096	1375	86245	62
1928	30941	1631	89081	54
1929	32406	1411	92550	64
1930	34184	1524	97435	64
1931	35909	1620	105474	65
1932	37584	1588	110123	69
1933	39608	1734	114665	65
1934	41834	1772	130158	74

Źródła: *Wiadomości statystyczne m. Białegostoku za lata 1921–1928*, s. 104, *Wiadomości statystyczne m. Białegostoku za lata 1929–1934*, s. 125–128.

gólnie ostro dotknął Białystok — ośrodek przemysłu włókienniczego. Wpływ miała tu również, do pewnego stopnia, działalność drugiej placówki bibliotecznej — Miejskiej Biblioteki i Czytelni Publicznej. Spadkowi liczby czytelników towarzyszył ogólny spadek wypożyczeń, jak również wypożyczeń na jednego czytelnika.

W 1935 roku odbyła się w Białymstoku pierwsza próba analizy czytelnictwa przeprowadzona przez uczennice jednego z gimnazjów, które udały się do czterech największych bibliotek i przeprowadziły wywiady²⁰. Ta próba wykazała, że w Bibliotece Miejskiej czyta się od 3—12% dzieł naukowych, natomiast w Bibliotece Szołema Alejchema — 22%. Podkreślono, że czytelnicy Biblioteki Żydowskiej przeważnie rekrutują się z klasy robotniczej, a najbardziej poczytnymi działami jest historia i socjologia, „świadczy to o tym — pisał „Dziennik Białostocki” — że inteligentny robotnik czyta nie tylko dla przyjemności, ale także dla poznania świata i rozszerzenia swego światopoglądu”²¹.

Przeprowadzono również porównania czytelnictwa obu bibliotek: gdy w 1934 roku w Bibliotece Miejskiej było zarejestrowanych 1600 czytelników którzy wypożyczyli 55 tysięcy książek, to w Bibliotece Żydowskiej liczby te wynosiły: 1800 stałych czytelników i ponad 130 tys. wypożyczeń. Pokrywa się to z oficjalnymi danymi statystycznymi z 1934 roku. Należy jeszcze zwrócić uwagę na jeden ważny szczegół, a mianowicie duży pro-

centę robotników korzystających z usług tej biblioteki, którą często określano mianem „robotniczej”, w odróżnieniu od Biblioteki Miejskiej.

Pochodzenie społeczne czytelników obrazuje tabela nr 4.

Tab. 4. Czytelnictwo według grup zawodowych

Rok	Wypożyczeń ogółem	Czytelnicy			
		Młodzież	Inteligencja	Robotnicy	Inni
1929	92550	47756	16475	19342	8978
1930	97435	49770	18210	19882	9856
1931	105475	50572	20202	21199	13501
1932	110123	54060	21804	17839	17410
1933	114665	67102	23478	18559	15526
1934	130158	62384	20564	24510	

Źródła: *Wiadomości statystyczne m. Białegostoku za lata 1921–1928*, s. 104, *statystyczne m. Białegostoku za lata 1929–1934*, s. 125–128.

Określenie tej biblioteki mianem „robotniczej” miało swoje uzasadnienie w statystyce i w składzie procentowym stałych czytelników. Robotnicy w omawianym okresie stanowili tu 42—60% ogółu czytelników, podczas gdy w Bibliotece Miejskiej zaledwie 3%. Ważny jest również skład narodowościowy i wyznaniowy jej użytkowników. W chwili uzyskania praw miejskiej biblioteki publicznej postawiono wymóg, żeby służyła wszystkim mieszkańcom bez względu na przynależność narodowościową czy wyznaniową, toteż korzystali z niej wszyscy: Polacy Żydzi, Niemcy, Rosjanie na równych prawach, bez względu na wyznanie i język jakim posługiwano się na codzień. Zachowały się dane ilustrujące poczynienia poszczególnych działów językowych, co może w pewien sposób pozwolić odtworzyć skład narodowościowy jej czytelników, którą obrazuje tab. nr 5.

Tab. 5. Liczba wypożyczeń w poszczególnych działach językowych

Rok	Wypożyczenia	w językach				
		polskim	żyd.	hebr.	rosyj.	
1929	92550	53308	29894	2314	5831	1203
1930	97435	58753	28938	2728	5651	1365
1931	105474	66554	28267	2953	6329	1371
1932	110125	74309	24498	3058	5938	2320
1933	114665	83123	20066	3325	5733	2409
1934	130158	94104	23949	3514	5987	2604

Źródła: *Wiadomości statystyczne m. Białegostoku za lata 1921–1928*, s. 104; *Wiadomości statystyczne m. Białegostoku za lata 1929–1934*, s. 125–128.

Z tabeli tej wynika, że największym powodzeniem cieszyły się książki polskie, których poczytność wzrastała z każdym rokiem, by wreszcie w 1934 roku osiągnąć największą liczbę. Na drugim miejscu należy postawić

piśmiennictwo w języku żydowskim i hebrajskim, które w 1929 roku dominowało, następnie spadło na drugie miejsce w 1934 roku.

W bibliotece przeprowadzono różnego rodzaju formy czytelnictwa, takie jak: spotkania z literatami, dziennikarzami, nauczycielami, organizowane odczyty publiczne, wykłady popularne i pogadanki dla młodzieży, co z kolei jednało jej sympatyków i nowych czytelników. W pamięci byłych czytelników tej biblioteki zachowały się wspomnienia o sprawnej organizacji pracy i obsługi czytelniczej, dużej wiedzy i kulturze bibliotekarzy, jak również o sprawnym warsztacie pomocniczym, jakim są katalogi biblioteczne²². Biblioteka była otwarta codziennie oprócz sobót od godz. 13.00 do godz. 22.00, w piątki od 12.00 do 18.00. W placówce tej kilkakrotnie przeprowadzano rewizję w poszukiwaniu druków komunistycznych, skoro tak wysoki procent użytkowników stanowili robotnicy (ruch rewolucyjny w Białymstoku ma już swoją historię²³). Nie odnotowano jednak żadnego wypadku wykrycia „zakazanych” książek, co wcale nie wyklucza, że ich tam nie było.

Ostatni — trzeci etap — działania tej biblioteki przypada na okres wojny. W listopadzie 1939 roku Białystok wszedł w skład Białorusi, jako jednej z republik Związku Radzieckiego. Przez półtora roku, od listopada 1939 roku do czerwca 1941 — daty napaści Niemiec na ZSRR, nastąpiły sprzyjające warunki rozwoju kulturalnego i oświatowego. W Białymstoku powstał teatr, powołano pierwszą wyższą uczelnię, w związku z czym rozpoczął się nowy okres rozwoju Biblioteki Żydowskiej im Szolęma Alejchema. Po chwilowym zamknięciu we wrześniu i październiku 1939 roku, od listopada zaczęła swoją normalną działalność, jako placówka publiczna utrzymywana ze środków miejskich. Miała ona spełniać rolę miejskiej biblioteki publicznej, podczas gdy istniejąca obok niej Miejska Biblioteka i Czytelnia przejęła funkcję biblioteki naukowej dla nowo utworzonej uczelni pedagogicznej. W czerwcu 1941 roku rytm pracy został zakłócony najazdem Niemiec hitlerowskich na ZSRR. Po przejęciu władzy i wprowadzeniu porządku okupacyjnego, podobnie jak na pozostałych ziemiach okupowanej Polski, najwartościowszą część księgozbioru tej biblioteki a także książki w języku niemieckim wywieziono w głąb Niemiec. Część z nich, zwłaszcza książki beletrystyczne i popularnonaukowe, spalono na miejscu urządzając pokaz publiczny „nowej kultury i nowego porządku”. Pozostałe książki zostały zmagazynowane razem z innymi bibliotekami na terenie getta żydowskiego. Podzieliły one los ludności żydowskiej w czasie likwidacji getta w sierpniu 1943 roku. Nieliczne jedynie egzemplarze z pieczętkami tej biblioteki spotkać można w zbiorach prywatnych, a także w innych bibliotekach w Białymstoku.

Wspomnieć jeszcze należy o innych bibliotekach żydowskich działających obok Biblioteki im. Szolęma Alejchema w okresie dwudziestolecia

międzywojennego. Dotyczy to bibliotek stowarzyszeń kulturalnych i organizacji społecznych i zawodowych, których w tym czasie funkcjonowało kilkanaście. Zadaniem tych organizacji i stowarzyszeń była walka z analfabetyzmem wśród Żydów, a następnie nauka języka polskiego w mowie i piśmie, toteż w okresie dwudziestolecia głównym ich zadaniem była organizacja kursów języka polskiego, odczytów i prelekcji dotyczących historii Polski, jej kultury, podstaw wychowania obywatelskiego itp., jak również roli i udziału Żydów w rozwoju kulturalnym i gospodarczym państwa. Dlatego też każda organizacja lub stowarzyszenie zakładało własne biblioteki złożone z potrzebnej na co dzień literatury naukowej lub chowowej. Niektóre z nich swymi początkami sięgały rewolucji 1905—1906 roku, gdy nastąpiły pewne swobody i ulgi polityczne i można było powoływać do życia organizacje społeczne i towarzystwa kulturalne. Powstało wówczas w Białymstoku kilkanaście organizacji społecznych, których działalność najczęściej ograniczała się do tworzenia biblioteki i udostępniania książek. Wiele z nich w czasie pierwszej wojny światowej uległo likwidacji lub zagładzie, inne przetrwały i w latach 1919—1939 prowadziły aktywną działalność kulturalną. Do takich należy zaliczyć: Towarzystwo Rozpowszechniania Oświaty Wśród Żydów, Zjednoczenie Szkół Żydowskich, Żydowskie Stowarzyszenie Oświatowo-Kulturalne „Tarbut”, Stowarzyszenie „Kultura-Liga”, Koło Literatów i Dziennikarzy Żydowskie i wiele innych. Wiele bibliotek organizacji społecznych, kulturalnych lub zawodowych weszły w skład Biblioteki Żydowskiej im. Szolem Ałejchem, inne egzystowały jako placówki samodzielne. Do najaktywniejszych z nich zaliczyć należy biblioteki: Towarzystwa Rozpowszechniania Oświaty Wśród Żydów, Zjednoczenia Szkół Żydowskich, Żydowskiego Stowarzyszenia Oświatowo-Kulturalnego „Tarbut”, Stowarzyszenia „Kultur-Liga”, Koła Literatów i Dziennikarzy, Misji Barbikańskiej i organizacji harcerskiej „Haszomer Hacair”.

Towarzystwo Rozpowszechniania Oświaty Wśród Żydów istniejące od 1906 roku, w okresie dwudziestolecia wzbogaciło swoje funkcje i prowadziło bibliotekę liczącą ponad tysiąc woluminów, jak również muzeum o charakterze oświatowo-pedagogicznym. Biblioteka tej organizacji miała służyć pomocą w walce z analfabetyzmem wśród proletariatu żydowskiego. Ponieważ Towarzystwo nie dysponowało funduszami na zakup i uzupełnienie księgozbioru, oddało swoje zbiory — bibliotekę i muzeum — pod zarząd Gminy Żydowskiej, która z kolei ulokowała te zbiory w jednej ze szkół powszechnych i pozwoliła korzystać tylko dzieciom i młodzieży pochodzenia żydowskiego²⁴. Biblioteka ta w 1934 roku liczyła 1168 woluminów i prawdopodobnie funkcjonowała aż do wybuchu drugiej wojny światowej, skoro wiadomości o niej można spotkać w *Wiadomościach statystycznych m. Białegostoku*, jak również w prasie codziennej.

Podobny charakter miała biblioteka Zjednoczenia Szkół Żydowskich — organizacji powołanej w celu „popierania i rozbudowywania żydowskiego szkolnictwa świeckiego i szerzenia oświaty wśród żydowskich mas ludowych”²⁵. Zarząd Centralny tej organizacji mieścił się w Warszawie i miał 158 oddziałów terenowych, w tym 16 w Białymstoku. Białostocki Oddział Zjednoczenia Szkół Żydowskich posiadał bibliotekę złożoną z 1500 tomów (w tym w języku polskim — 654 wol.) Mieściła się ona w jednej ze szkół podstawowych, utrzymywanych przez Zjednoczenie, a księgozbiorem opiekował się jeden z nauczycieli, który również prowadził udostępnianie.

Na szczególną uwagę zasługuje biblioteka Koła Literatów i Dziennikarzy Żydowskich w Białymstoku, powołana do życia w 1922 roku. Koło to skupiało nie tylko twórców pochodzenia żydowskiego, ale w ogóle wszystkich dziennikarzy i literatów mieszkających w Białymstoku. Staraniem Pejsacha Kapłana — prezesa Koła, w końcu 1922 roku uzyskano lokal na pomieszczenie księgozbioru, powstałego ze składek książkowych członków, a także darów od innych organizacji społecznych. Otwarcie tej biblioteki dla publiczności nastąpiło w 1927 roku, na specjalnej uroczystości, w czasie której biblioteka otrzymała imię żydowskiego pisarza Jechoasza²⁶. Swą egzystencję biblioteka ta zawdzięcza składkom członkowskim, dotacji Związku Dziennikarzy Żydowskich w Stanach Zjednoczonych oraz Żydowskiego Instytutu Naukowego (YIVO) w Wilnie. W pierwszych latach istnienia tej placówki samorząd miasta przychodził jej z pomocą udzielając dotacji w wysokości 500 złotych rocznie na zapłacenie komornego, ale od 1927 roku zaczęło się coś psuć i dotacje zaczęły wpływać coraz mniej regularnie, a w 1931 roku ustały zupełnie²⁷. Warto też zwrócić uwagę na zbiory tej biblioteki. Gromadziła ona oprócz beletrystyki w kilku językach, także dzieła naukowe i popularnonaukowe z zakresu literatury polskiej, żydowskiej i niemieckiej, ekonomii, socjologii filozofii, polityki itp., jak również prenumerowała 90 tytułów czasopism i gazet, a więc więcej niż w tym samym czasie Miejska Biblioteka Publiczna²⁸. Swoje zbiory udostępniała wszystkim bez wyjątku dziennikarzom i czytelnikom, którzy zadeklarowali przynależność do tej biblioteki, opłacili abonament miesięczny i uzyskali zgodę prezesa. Przez blisko cztery lata rozwijała się ta biblioteka bez żadnych przeszkód, ale gdy w 1931 roku nie otrzymała dotacji na opłacenie zajmowanego lokalu, zaczęła jej zagrażać eksmisja. Zarząd Koła Literatów i Dziennikarzy wielokrotnie ponawiał swoje prośby o dotację lub uregulowanie zaległego czynszu, ale nie otrzymano nawet odpowiedzi. Nie pomogły też interwencje Zarządu Centralnego Dziennikarzy w Warszawie. Księgozbiór tej biblioteki został sprzedany na publicznej licytacji w dniu 25 maja 1931 roku. Mimo uruchomienia całego aparatu propagandy prasowej — żydowskiej i polskiej,

„zbiór cennych książek, wśród których nie brakło wielu białych kruków, cenne archiwum prasowe, oceniono jako papier do zawijania śledzi po 5 złotych za pud” — pisał z goryczą Czesław Ancerewicz²⁹.

Oprócz wymienionych już bibliotek przez jakiś czas funkcjonowały w Białymstoku niewielkie biblioteczki o charakterze społecznym przy organizacjach młodzieżowych, szkolnych i zawodowych. Na wspomnienie zasługuje biblioteka młodzieży skautingowej „Haszomer Hacair”, złożona z książek dotyczących harcerstwa we wszystkich krajach na świecie, jak również rozwoju fizycznego dzieci i młodzieży. Księgozbiór ten służył starszej młodzieży pełniącej funkcje skautowskie, a także nauczycielom i wychowawcom młodzieży żydowskiej. W 1929 roku liczyła 350 tomów i w tym też roku weszła w skład Żydowskiej Biblioteki im Szolema Alejcherna.

Na uwagę zasługuje biblioteka Misji Barbikańskiej — organizacja mającej na celu nawracanie Żydów na chrześcijaństwo. Ta duża, bo licząca przeszło pięć tysięcy tomów biblioteka, służyła pomocą w działalności Misji i miała na celu umacniać neofitów w nowej wierze, rozwijać ich świadomość i wiarę. Przetrwała aż do wybuchu wojny, a nawet pierwsze lata okupacji hitlerowskiej i została zniszczona wraz z budynkiem Misji w czasie bombardowania getta białostockiego³⁰.

W okresie dwudziestolecia międzywojennego działało w Białymstoku wiele innych małych bibliotek organizacji związkowych, społecznych lub kulturalnych, powołanych doraźnie dla realizacji celów i programów, organizacji macierzystych. O wielu z nich nie ma już żadnych przekazów źródłowych poza wspomnieniami organizatorów czy też członków-czytelników. Wszystkie natomiast podzieliły losy ludności żydowskiej w getcie białostockim. Nieliczne, pojedyncze egzemplarze z poszczególnych bibliotek spotkać można w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej w Białymstoku lub w zbiorach prywatnych.

1 W 1905 r. w państwie rosyjskim istniało ok. 100 bibliotek żydowskich w tym 6 w Królestwie Polskim. W 1911 r. funkcjonowało 291 bibliotek legalnych i 300 nielegalnych w tym 42 na terenie ziem polskich. Nie zaspokajało to potrzeb ludności żydowskiej, gdyż jak podaje H. Kruk, na 1 bibliotekę przypadało ponad 3 tys. Żydów.

2 „Rocznik statystyki na 1930 r.” tab. 9-13, s. 429.

3 Stowarzyszenie „Kultur-Liga”, w: *Przewodnik oświaty dorosłych*, Warszawa, s. 248–249. Centrala Biblioteczna tego stowarzyszenia zorganizowała pierwszy Zjazd Bibliotekarzy Żydowskich z udziałem 150 osób ze 125 większych bibliotek. Na zjeździe tym podjęto wprowadzenie ujednoliconej techniki bibliotecznej, a także zorganizowanie fachowych kursów bibliotekarskich. Jeden z nich doszedł do skutku w 1928 r. Od 1929 r. zaczęto wydawać wzorcowy katalog *Das Jidisze Buch* i równocześnie wydano podobny katalog w języku polskim pt. *Książka polska w bibliotece żydowskiej*, stanowiący wykaz piśmiennictwa, który winien znaleźć się w bibliotekach żydowskich. Te dwa kato-

- logi stały się podstawowymi informatorami i podręcznikami dla bibliotekarzy żydowskich. Lata międzywojenne obfitowały w wydawnictwa żydowskie, dlatego też zachodziła potrzeba drukowania czasopisma informującego o nowościach książkowych. Początkowo zaczęto wydawać czasopismo „Buch and Lezer” (nr 1–3), potem zastąpiło go pismo periodyczne „Wochenschrift für Literatur Kunst den Kultur” z dodatkiem „Biblioteka, Czytelnik, Bibliotekarz” pod red. Hermana Kruka. (Vide również: H. Kruk, *Żydowskie bibliotekarstwo w Polsce*, „Przegląd Biblioteczny”, 1934, nr 1, s. 1–9).
- 4 H. Kruk, *Żydowskie bibliotekarstwo w Polsce...*, s. 6.
 - 5 Obok niej do większych placówek bibliotecznych należy zaliczyć: Bibliotekę Grassera przy Centrali Bibliotecznej w Warszawie, która w 1934 r. liczyła ponad 20 tys. woluminów i 1800 czytelników oraz Bibliotekę dla Dzieci i Młodzieży w Wilnie, liczącej w tym samym czasie ok. 20 tys. woluminów i ok. tysiąca czytelników.
 - 6 Archiwum Państwowe w Białymstoku, Wojewódzki Urząd Białostocki, sygn. 195, Sprawozdanie Wojewody za lata 1932–34, k. 209; *Wiadomości statystyczne m. Białegostoku za lata 1921–1928*, Białystok 1929, tab. 171–2, s. 104; idem, za lata 1929–1934, Białystok 1935, tab. 195–199. Sporo informacji o działalności bibliotek żydowskich znaleźć można na łamach prasy lokalnej: „Nowy Dziennik Białostocki”, „Głos Białostoka”, „Dziennik Białostocki”, „Echo Białostockie”, „Prozektor”, „Reflektor”, „Tempo”, „Ostatnie Wiadomości Białostockie” itp.
 - 7 H. Mościcki, *Białystok. Zarys historyczny*, Białystok 1933; *Białystok ilustrowany*, Białystok 1921.
 - 8 *Największy księgozbiór w woj. białostockim. Biblioteka im. Szolema Alejchema*, „Tempo”, 1935, nr 6, s. 2–3; *Biblioteka Szolema Alejchema w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki”, 1926, nr 39, s. 4; idem, 1930, nr 71, s. 4; *Sprawozdanie Biblioteki Szolema Alejchema za rok 1926*, „Dziennik Białostocki”, 1927, nr 12, s. 4.
 - 9 „Rocznik Statystyki RP 1925–26”, tab. III, s. 15.
 - 10 *Polskie książki w Bibliotece Żydowskiej*, „Nowy Dziennik Białostocki”, 1921, nr 62, s. 3.
 - 11 *Kronika. Z życia żydowskiego*, „Nowy Dziennik Białostocki”, 1921, nr 30, s. 3.
 - 12 *Biblioteka i Muzeum Obszczestwa Proswieszczenia sredi jewrejow*, „Głos Białostoka”, 1919, nr 156 s. 4; *Największy księgozbiór w woj. białostockim...*, s. 2–3; *Placówkę kulturalną trzeba poprzeć!*, „Prozektor”, 1927, nr 10, s. 4–5.
 - 13 *Biblioteka Żydowska im. Szolema Alejchema*, „Reflektor”, 1932, nr 20, s. 4, „Echo Białostockie”, 1933, nr 6, s. 4.
 - 14 *Biblioteka im. Szolema Alejchema*, „Prozektor”, 1927, nr 10, s. 4.
 - 15 *Biblioteka Żydowska im. Szolema Alejchema*, „Reflektor”, 1932, nr 20, s. 4; *Placówkę kulturalną trzeba poprzeć!...*, s. 5.
 - 16 „Dziennik Białostocki”, 1926, nr 39, s. 4; 1927, nr 12, s. 4, nr 75, s. 4; 1929, nr 21, s. 4; „Prozektor”, 1926, nr 5, s. 4, nr 48, s. 4–5; 1927, nr 10, s. 4–5, nr 11, s. 4.
 - 17 Biblioteka Miejska w Białymstoku powstała w 1919 r. z inicjatywy Franciszka Glińskiego. Uroczyste otwarcie nastąpiło w dniu 23 maja 1920 r., niemniej do 1929 r. nie przejawiała ona większej działalności z powodu długotrwałej choroby kierownika, braku lokalu, środków finansowych itp., a także długotrwałego remontu pomieszczeń. W zasadzie aż do chwili objęcia kierownictwa przez Filipa Echeńskiego placówka ta we wszystkim ustępowała Bibliotece Żydowskiej im. Szolema Alejchema, ca znalazło swoje odbicie na łamach prasy lokalnej, która ciągle porównywała działalność obu placówek.
 - 18 *W Bibliotece Żydowskiej*, „Echo Białostockie”, 1933, nr 8, s. 3; *Największy księgozbiór...*, s. 4–5.
 - 19 Idem.
 - 20 *Co czytają Białostocczanie*, „Dziennik Białostocki”, 1935, nr 142, s. 6.
 - 21 Idem, s. 6.

- 22 Wywiady przeprowadzone w latach 1965–1966 z następującymi osobami: Marią Ćwiklińską, Alicją Milewską, Barbarą Słobdzianek, Klarą Sawicką, Bertą Szwejkowską, Michałem Ambrosem i Ryszardem Kraśką.
- 23 S. Kalabiński, *Ruch robotniczy w białostockim okręgu przemysłowym w latach 1901–1903*, w: *Studia i materiały do dziejów miasta Białegostoku*, t. I, s. 151–155; J. Joka, *Z dziejów walk klasowych proletariatu Białegostoku w latach 1918–1939*, idem, s. 285–351; A. Bergman, M. Korniluk, *Z działalności ruchu komunistycznego w Białymstoku w latach 1923–1938*, idem, s. 251–284.
- 24 Biblioteka i Muzeum Obszcziestwa Proswieszczenia sredi jewrejew..., s. 4.
- 25 *Zjednoczenie szkół żydowskich*, w: *Przewodnik oświaty dorosłych*, Warszawa 1929, s. 249–250; M. Gordon, *Oświata pozaszkolna wśród Żydów w Polsce*, idem, s. 242–247.
- 26 *Kolo Literatów i Dziennikarzy Żydowskich*, „Dziennik Białostocki”, 1927, nr 110, s. 4; *Czytelnia mi. Jechoasza*, idem, 1927, nr 336, s. 4.
- 27 *Intrygi w Kole Literatów i Dziennikarzy Żydowskich*, „Prozektor”, 1928, nr 12, s. 5.
- 28 *Biblioteka Związku Literatów i Dziennikarzy Żydowskich*, „Ostatnie Wiadomości Białostockie”, 1931, nr 14, s. 4–5, nr 83, s. 1.
- 29 Idem.
- 30 *Misja Barbikańska w Białymstoku*, „Dziennik Białostocki”, 1920, nr 253, s. 4; *Barbikańska Misja Krzewienia Chrześcijaństwa wśród Żydów*, „Prozektor”, 1925, nr 3 (ogłoszenie), nr 4 (ogłoszenie); *Reprezentant mocarstwa anonimowego (Misja Barbikańska)*, „Prozektor”, 1925 nr 2, s. 7–8.

Libraries and Jewish Readership in Białystok in the Interwar Period

Jewish public libraries started appearing in larger numbers by the end of the 19th century. Revolutionary events of the years 1905—1907 gave strong impetus to their development. Finally a significant progress took place in the inter-war period. In 1929 over 770 000 thousand books were collected in 662 establishments. Sholem Alejchem Private Library in Białystok was one of the largest Jewish libraries in Poland. Just before the beginning of the Second World War it contained 65 000 volumes. It existed till the extermination of the ghetto in August 1943.

The Library was created at the turn of 1915 and 1916. Since 1919 it had a status of public city library, available to all inhabitants of Białystok, regardless of their nationality, religion and language. In 1927, due to the competition of the newly created City Public Library as well as increase of anti-Semitic feelings, municipal authorities deprived it of the privilege and name of the public library. Since 1932 the municipal government ceased covering the cost of book purchase.

In 1935 books in Yiddish and Hebrew made up almost 38% of the collection, in Polish — over 32%, in Russian — about 24%, in German — over 5%, while books in French, English and Esperanto constituted about 1% of the collection. The library collected also archives concerning history of Jews in Europe and Jewish settlement on Polish territories. The loan of scholarly books from this library reached 22%, being the highest among all Białystok libraries. Historical and sociological books enjoyed the greatest popularity among scholarly literature. The most numerous social group of readers were workers (42—60%). Most frequently borrowed books were in Polish, followed by those in Yiddish, Russian and Hebrew.

In the period of the Soviet rule in Białystok the library had favourable conditions for its development. After the outbreak of the German-Soviet War the most valuable part of the collection was taken away to Germany, to libraries in Berlin, part of it was ostentatiously burnt publicly, while the remaining books, together with what was left from other Jewish libraries, were taken to the ghetto.

Other Jewish libraries in Białystok were less active and had fewer books. For example, a valuable collection belonged, in the years 1922—31 to the Library of the Circle of Jewish Writers and Journalists in Białystok, an organization of various men of letters, also those of non-Jewish descent.

All Jewish libraries in Białystok shared the fate of the Jewish people. Today only occasional copies of books from various libraries can still be found in the Regional Public Library in Białystok, or in private collections.